

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 20 (2017)

Προσωπικό χρέος

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

doi: [10.12681/deltiokms.26125](https://doi.org/10.12681/deltiokms.26125)

Copyright © 2021, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Κιτρομηλίδης Π. Μ. (2021). Προσωπικό χρέος. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 20, 25–28.
<https://doi.org/10.12681/deltiokms.26125>

Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης

ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΧΡΕΟΣ

Τὸ ἔτος 1992 πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱστορικοὺς τῆς νεότερης τότε γενιᾶς, ποὺ εἶχαν διδαχθεῖ ἀπὸ τὸν Βασίλειο Βλ. Σφυρόερα στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν συνεργάστηκαν σὲ ἓναν τιμητικὸ τόμο ποὺ ἐπιμελήθηκαν τέσσερις στενὲς συνεργάτιδες του στὴν παλαιὰ ἔδρα τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς. Ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρξα τυπικὰ φοιτητῆς τοῦ Καθηγητοῦ Σφυρόερα, μὴ ἔχοντας σπουδάσει στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, δὲν εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ συνεργασθῶ σὲ ἐκεῖνον τὸν τόμο, ὁ ὁποῖος τιμοῦσε ἓναν ἐπιστήμονα τὸν ὁποῖο καὶ ἐγώ, ὡς ἐρευνητῆς τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, θεωροῦσα δάσκαλό μου. Οἱ πνευματικὲς ὀφειλές μου πρὸς αὐτὸν ὑπῆρξαν πολλὲς ἀλλὰ ἄγνωστες σὲ πολλοὺς καὶ θὰ ἤθελα μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτοῦ τοῦ ἀφιερώματος τοῦ Δελτίου Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν νὰ καταθέσω τὴν μαρτυρία αὐτὴ ὡς ἐκπλήρωση ἑνὸς προσωπικοῦ χρέους.

Ἡ πρώτη ὀφειλὴ εἶναι καθαρὰ ἐπιστημονικὴ καὶ ἀναφέρεται στὴ σημασία τοῦ ἐρευνητικοῦ ἔργου τοῦ Βασιλείου Σφυρόερα γιὰ τὴν κατανόηση τῆς ἱστορίας τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς νέους χρόνους. Ὅσα γράφει γιὰ τὴν κοινωνικὴ καὶ δημογραφικὴ συγκρότηση τοῦ «τελευταίου ἑλληνισμοῦ» τῆς Μικρᾶς Ἀσίας (κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Octave Merlier), στὸ μελέτημά του «Μεταναστεύσεις καὶ ἐποικισμοὶ Κυκλαδιτῶν ἐν Σμύρνη κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν», στὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά*, τόμος I, 1963, συνιστοῦν μίαν ὄντως παραγωγικὴ ἀφετηρία γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ προσέφεραν τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα γιὰ ὅσα ἔγραψα κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια ὑπηρεσίας μου στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν γιὰ τὶς ἐθνογραφικὲς ἐνότητες τοῦ Μικρασιατικοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ Β' τόμου τῆς *Ἐξόδου* καὶ ἀλλοῦ.

Ἐπὶ πλέον ὁμῶς καὶ μερικὲς πιὸ προσωπικὲς ὀφειλὲς στὶς ὁποῖες ἐπιθυμῶ νὰ ἀναφερθῶ. Ἡ παλαιότερη συνδέεται μὲ τὴ δημοσίευση τοῦ πρώτου μικρασιολογικοῦ μου ἄρθρου στὰ *Μικρασιατικὰ Χρονικά* τὸ 1972. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1971 εἶχα γράψει τὸ πρῶτο αὐτὸ μελέτημα, στὸ ὁποῖο ἐκδίδονται δύο ἐπιστολὲς τοῦ 1920 καὶ τοῦ 1921, ἀντίστοιχα, πρὸς τὸν παπποῦ μου Πασχάλη Δ. Πασχα-

λίδη ἀπὸ δύο συγγενεῖς του, τὸν δάσκαλο τοῦ χωριοῦ Θεόφιλο Παπαδόπουλο καὶ τὸν Μοναχὸ Δαμασκηνὸ ἀπὸ τῆ Μονῆ Ἁγίου Παντελεήμονος στὸ Ἅγιον Ὅρος. Οἱ ἐπιστολὲς περιγράφουν τὴν καταστροφή τοῦ χωριοῦ τοῦ παπποῦ μου καὶ τῶν ἀλληλογράφων του, τῆς κόμης Χουδι τῆς Βιθυνίας στὰ ὄρεινά τῆς Νικομήδειας. Μετέγραψα τὰ γράμματα, τὰ σχολίασα μὲ ὄση βιβλιογραφία μποροῦσα νὰ βρῶ στὴν Κύπρο καὶ ἄλλες πληροφορίες ἀπὸ τὴ μητέρα μου Μάγδα Πασχαλίδου-Κιτρομηλίδου καὶ πρόταξα εἰσαγωγή μὲ τὴν ὁποία προσπαθοῦσα νὰ ἐντάξω τὰ ἐκδιδόμενα τεκμήρια στὸ εὐρύτερο πεδίο τῶν Μικρασιατικῶν σπουδῶν. Ὅμως, ἀφοῦ τελείωσα τὸ ἄρθρο, σκέφτηκα νὰ προσδέσω καὶ ἕνα ἐπιμέτρο, στὸ ὁποῖο συνδέα τὴ μαρτυρία τῶν ἐπιστολῶν μὲ τὴν ψυχολογία τῶν Ἑλληνο-τουρκικῶν σχέσεων. Μάλιστα, μὲ τὴν τόλμη τῆς νεότητος, ἀφοῦ ἐξέδεσα τὴν ψυχολογία ποὺ καλλιέργησε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία ἡ βίωση τῆς καταστροφῆς καὶ τοῦ ξεριζωμοῦ, πρόσδεσα ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ δοῦμε καὶ τὴν πλευρὰ τῆς τουρκικῆς κοινωνίας καὶ νὰ ἀναγνωρίσουμε τὸ τραῦμα ποὺ ἐπέφερε στὴν κοινωνικὴ ψυχολογία τοῦ τουρκικοῦ λαοῦ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιχείρηση στὴ Μικρὰ Ἀσία. Τὰ πρόσδεσα ὅλα αὐτὰ γιατί ἤθελα νὰ προσδώσω μιὰ διάσταση πολιτικῆς ἐπιστήμης στὴν ἀνάλυση τοῦ τεκμηριωτικοῦ ὕλικοῦ ποὺ παρουσίαζε τὸ ἄρθρο.

Ἔστειλα τὸ ἄρθρο στὴ στενὴ φίλη τῶν γονιῶν μου Σοφία Ἀναστασιάδη-Μανουσάκη, ἀπὸ τὴν ὁποία στὰ παιδικὰ μου χρόνια, ὅταν ἐκεῖνη ὑπηρετήσε στὸ Παγκύπριο Γυμνάσιο τὸ ἔτος 1959-1960, εἶχα ἀκούσει γιὰ πρώτη φορὰ γιὰ τὴν Καππαδοκία, τὴ Μέλπω Μερλιέ, τὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν. Τὴν παρακάλεσα νὰ τὸ δώσει γιὰ δημοσίευση στὰ *Μικρασιατικά Χρονικά*, ἕνα περιοδικὸ τὸ ὁποῖο θαύμαζα. Τὸ ἄρθρο ὄντως δημοσιεύθηκε στὸν τόμο ΙΕ΄ τοῦ 1972. Χάρηκα καὶ τὴν ἐπόμενη φορὰ ποὺ πέρασα ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα πῆγα στὴν Ἐνωση Σμυρναίων καὶ γνώρισα τοὺς σημαντικούς Μικρασιάτες λογίους ποὺ ἐξέδιδαν τὸ περιοδικό, τὸν Νίκο Καραρά, τὸν Νίκο Μαλιώρη καὶ ἄλλους. Ὅμως ἀπὸ τὴ Σοφία Ἀναστασιάδη, γνωστὴ στοὺς οἰκείους καὶ φίλους της ὡς Σοφίτσα, ἔμαθα καὶ κάτι ἄλλο: ὅταν τοὺς παρουσίασε τὸ ἄρθρο μου, τοὺς ἄρεσε γιατί ἐξέδιδε πρωτογενῆ τεκμήρια, δίσταζαν ὅμως νὰ τὸ δημοσιεύσουν, καὶ μάλιστα σὲ ἐποχὴ δικτατορίας, λόγω τοῦ ἐπιμέτρου. Ἔμαθα τότε ὅτι τὸ ἄρθρο τελικὰ δημοσιεύτηκε κατόπιν τῆς ἐπιμονῆς τοῦ μέλους τῆς συντακτικῆς ἐπιτροπῆς τῶν *Μικρασιατικῶν Χρονικῶν* Βασιλείου Σφυρόερα, ὁ ὁποῖος φυσικὰ δὲν γνώριζε καθόλου τὸν νεαρὸ καὶ παντελῶς ἄγνωστο συντάκτη τοῦ κειμένου. Αὐτὴ εἶναι ἡ πρώτη μου ὀφειλὴ πρὸς τὸν Βασίλειο Σφυρόερα καὶ νομίζω ὅτι τὸ ἐπεισόδιο αὐτὸ ἀποκαλύπτει τὸ ἐπισημονικὸ ἦθος ἀλλὰ καὶ τὸ φιλελεύθερο φρόνημα τοῦ ἀνδρός.

Θὰ ἐπακολουθοῦσαν καὶ ἄλλες, μεγαλύτερες ὀφειλές. Θὰ γνώριζα προσωπικά τὸν Βασίλειο Σφυρόερα ἀργότερα, ὅταν γυρίσαμε ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ στὴν Ἑλλάδα, ὡς παλαιὸ καθηγητὴ τῆς συζύγου μου Μαίρης Κωνσταντουδάκη στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Γνώρισα ἕναν καλὸ καὶ πάντα χαμογελαστὸ ἄνθρωπο, ποὺ παρὰ τὴν ἀκαδημαϊκὴ του καταξίωση, δὲν διέδετε ἴχνος ὑπεροψίας οὔτε καὶ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὸ ἐνδημικὸ στὴν ἑλληνικὴ διανοητικὴ ζωὴ στοιχεῖο τῆς ἐχθρότητας πρὸς τοὺς νέους, ὅπως δὴ διαπίστωνα σύντομα ἀπὸ τὶς ἐπαφές μου μὲ τοὺς «προοδευτικούς» διανοοῦμενους καὶ μάλιστα τοὺς λεγομένους «Διαφωτιστές». Ὁ Βασίλειος Σφυρόερας λοιπὸν ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσει σημαντικὸ ρόλο στὰ πρῶτα μου βήματα γιὰ νὰ βρῶ τὸν δρόμο μου στὴν Ἑλλάδα.

Ὅταν προσλήφθηκα στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν τὸ 1980 ἦταν ἤδη μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Στὸ πρόσωπό του ἔβρισκα πάντα ἕναν σύμμαχο καὶ ὑποστηρικτὴ στοὺς ἐπιστημονικοὺς μου σχεδιασμούς. Λίγο ἀργότερα, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ κριθῶ γιὰ ἐκλογή στὴ βαθμίδα τοῦ Ἀναπληρωτῆ Καθηγητῆ στὸ νεοπαγὲς τότε Τμῆμα Πολιτικῆς Ἐπιστήμης τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ Βασίλειος Σφυρόερας μαζί μὲ τὸν Γιώργο Λεονταρίτη ἀπὸ τὸ Τμῆμα Ἱστορίας καὶ Ἀρχαιολογίας, συμπλήρωσαν τὸ πενταμελὲς ἐκλεκτορικὸ σῶμα ποὺ μὲ ἐξέλεξε. Ἀναφέρθηκε πολὺ δετικά στὸ ἔργο μου, λέγοντας ὅτι τὸ γνώριζε ἀπὸ τὶς ἀπαρχές του, ἐννοώντας προφανῶς τὸ πρῶτο μου ἄρθρο ποὺ ἐκεῖνος εἶχε ἐγκρίνει πρὸς δημοσίευση πρὶν μὲ γνωρίσει.

Λίγο ἀργότερα ὁ Βασίλειος Σφυρόερας καὶ πάλι βρέθηκε ὡς εὐεργετικὴ παρουσία στὴν ἐπιστημονικὴ μου διαδρομὴ. Ὡς μέλος τοῦ Δ.Σ. τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθνικῆς Τραπεζῆς διάβασε ὡς κριτικὸς ἀναγνώστης καὶ ἐνέκρινε τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου μου, *Ἰώσηπος Μοισιόδαξ. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψης τὸν 18ο αἰώνα*, τὸ ὁποῖο ἐκδόθηκε τὸ 1985. Ὅταν τὸν ρώτησα ποια ἦταν ἡ ἐντύπωσή του ἀπὸ τὸ βιβλίο μου ἀπάντησε μονολεκτικά: «Πρωτοτυπία». Στὶς συζητήσεις ποὺ προκάλεσε ἐκεῖνο τὸ βιβλίο, ὁ Καθηγητὴς Σφυρόερας μοῦ συμπαραστάθηκε ἄνευ ὄρων, λέγοντας πάντα ὅτι οἱ παλαιότεροι δὲν πρέπει νὰ προσπαθοῦν νὰ κλείσουν τοὺς νέους δρόμους στὴν ἔρευνα ποὺ δοκιμάζουν ν' ἀνοίξουν οἱ νεότερες ἐπιστημονικὲς γενεές.

Τὸν ἴδιο ρόλο ἐπρόκειτο νὰ διαδραματίσει καὶ δέκα χρόνια ἀργότερα σὲ σχέση μὲ τὴν ἑλληνικὴ ἔκδοση τοῦ *Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ* ἀπὸ τὸ ΜΙΕΤ καὶ πάλι. Ὁ Βασίλειος Σφυρόερας διάβασε καὶ ἐνέκρινε ὡς κριτικὸς ἀναγνώστης τὴ μετάφραση, τῆς ὁποίας ἡ ἐκπόνηση καὶ ἡ διόρθωση εἶχαν κρατήσει

περίπου δέκα χρόνια. Χαιρέτησε τὴν προοπτικὴ τῆς ἔκδοσης ὡς σημαντικὸ ἀναβαθμὸ στὴν μελέτη τοῦ Διαφωτισμοῦ, κυρίως λόγω τοῦ συνθετικοῦ χαρακτήρα τοῦ βιβλίου. Ἡ πραγματοποίησις τῆς ἔκδοσης, παρὰ τὴ μακρὰ καθυστέρησι, κατέστη δυνατὴ χάρις στὴν ὑποστήριξι πού πρόσφεραν ὁ Βασίλειος Σφυρόερας, μαζὶ μὲ τὸν Ἀντιπρόεδρο τοῦ Δ.Σ. τοῦ ΜΙΕΤ Ἀριστόβουλο Μάνεση καὶ τὸν Κώστα Κριμπᾶ. Ἔτσι κατὰ κάποιον τρόπο ὁ Βασίλειος Σφυρόερας ἔγινε ὁ ἀνάδοχος τῶν δύο αὐτῶν βιβλίων, μὲ τὰ ὁποῖα κατέθεσα τοὺς καρποὺς τῶν ἐρευνῶν καὶ τῶν σκέψεών μου γιὰ τὸ φαινόμενο τοῦ Διαφωτισμοῦ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία. Δὲν δέχτηκε ποτὲ νὰ τὸν εὐχαριστήσω, λέγοντας πάντα ὅτι ὅ,τι εἶχε κάνει ἦταν τὸ χρέος τοῦ πνευματικοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ λειτουργοῦ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας.